

Максимчук В. В.

Складні індивідуально-авторські субстантиви у лексиконі поетів Рівненщини

У статті аналізуються складні індивідуально-авторські іменникові новотвори у лексиконі поетів Рівненщини; з'ясовується семантична цілісність прикладкових сполук.

The article is devoted to the analysis of composite occasional nouns in Rivnenshchyna poets' texts and to the determination of semantic entirety of juxtaposites.

Ключові слова: субстантиви, прикладки, семантична цілісність, композити, зрощення.

Key words: substantives, juxtaposites, semantic entirety, composite.

Індивідуально-авторські прикладкові лексеми на сучасному етапі розвитку неології ввійшли до багатьох словників неологічної лексики, зокрема праць О. О. Жижоми, Г. М. Вокальчук, О. Б. Тимочко, О. А. Стишова, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк, В. В. Максимчука та ін.

Актуальність статті зумовлена важливою роллю кожного поета у розвитку літератури рідного краю та української літератури загалом, виробленням типології прикладкових сполук. Дослідження авторських новотворів є важливою мовознавчою і літературознавчою проблемою, оскільки має вагомий значення під час опису творчості і стилю кожного письменника, для з'ясування головних тенденцій і перспектив поповнення лексичного складу мови.

Мета статті полягає у з'ясуванні неподільних номінативних характеристик прикладкових сполук, аналізі складних індивідуально-авторських субстантивів у словнику поетів Рівненщини.

Прикладка є компактнішою за описову конструкцію і її стилістичні функції багатогранніші. Деякі вчені визначають юкстапозити як „стягнення словосполучення в одне слово, здебільшого без зміни його складників” [9; 176]; „кількоасновне складне слово, що утворюється шляхом складання слів або словоформ” [6; 810]. Художні властивості цього різновиду означення у своїх граматичних працях досліджували Ф. Буслаєв („Историческая грамматика русского языка. Синтаксис”, 1875), Д. Овсянко-Куликовський („Синтаксис русского языка”, 1917), Л. Булаховський („Русский литературный язык первой половины XIX века”, 1941).

Здатність складених найменувань служити семантично місткими назвами, використовуватися у творах як номінативні засоби мови зумовлює частотність їх уживання в текстах. Такі одиниці характеризують денотат конкретніше, точніше. У загальномовних словниках юкстапозити не фіксуються, тому комплексний аналіз цих оригінальних утворень та лексикографічний опис їх становлять актуальну мовознавчу проблему [3; 21]. Однак, в індивідуально-авторських словниках наявні прикладкові сполуки, хоча існують суперечні думки щодо оказіональності юкстапозитів.

Прикладкові сполуки були включені до Словника-довідника за матеріалами

російської преси і літератури 70-их років (Москва, 1984)¹, напр.: *база-стоянка, вагон-городок, кабель-мачта, лекція-концерт, летчик-космонавт* тощо. Як стверджують укладачі: „основами для включення у Словник дефісних прикметників були їх новизна і вживання, установлені за матеріалами. Складнішим виявилось питання про включення дефісних іменників з відмінюваною першою частиною. Воно вирішувалося з урахуванням таких ознак, як цілісність номінації, стійкість сполучення слів, обмеження зміни обох або одного із слів у словосполученні, функція офіційної назви, наприклад, назви посади, професії, підприємства тощо, наявність головного наголосу, закріпленість порядку поєднання слів та ін. Цілісність номінації перевірялася можливістю сполуки виконувати синтаксичну функцію у реченні, експериментуванням на рівні актуального членування речення тощо” [13; 10].

Юкстапозити наявні у словниках новотворів П. Тичини (Київ, 1971)² та М. Рильського (Київ, 1973)³, укладених Г. М. Колесником, напр.: *вітер-перегонець, стріли-блиски, удвоїти-потроїти; вогносець-Прометей, гасло-голос, миродій-дідок, працелюб-деревоклюй, хмари-білотканки* [7, 8].

Словоскладання як стилістичний прийом у авторському словотворі відіграє активну роль. Здатність юкстапозитів служити назвами, використання їх у творах як номінативних засобів мови зумовлює їх важливість функціонування у текстах, де вони становлять смислову цілісність. Але структурні компоненти таких утворень, залежно від бажання їх створювача, пов'язуються між собою “на один єдиний випадок”, після чого повністю роз'єднуються і можуть більше ніколи не вступати у семантико-стилістичні зв'язки, вони є активними поповнювачами запасів художнього мовлення і поезики і тому становлять цінність на семантико-стилістичному рівні [5; 193]. Таким чином, юкстапозитні утворення не знаходять послідовного засобу лексикографічної кодифікації та інтерпретації, порівняно з афіксальними новотворами.

Юкстапозитам, як і власне okazіональним у вузькому розумінні словам, теж притаманні утворюваність, ненормативність (частковим підтвердженням цих ознак є відсутність фіксації таких найменувань у загальномовних словниках, окрім хіба що номінацій термінологічного характеру), функціональна одноразовість, номінативна факультативність, індивідуальна належність (свідченням цього є відсутність аналогічних номінацій у поетичному лексиконі інших авторів), словотворча похідність (юкстапозити, як і власне okazіональні слова, утворюються за допомогою наявних у мові засобів – відомих мовцям слів, словоформ, морфем) [11; 11].

М. Воскресенський вважав, що „прикладками можуть бути не тільки іменники, але й інші частини мови і відповідно належати: дієслово — до дієслова, прикметник — до прикметника, прислівник — до прислівника” [4; 29].

¹ Новые слова и значения : Словарь-справочник по материалам русской прессы и литературы 70-х годов / Е. А. Левашов, Т. Н. Поповцева, В. П. Фелицина и др. ; под. ред. Н. З. Котеловой. — М. : Русский язык, 1984. — 808 с.

² Колесник Г. М. “З'являються нові слова у мові” / Г. М. Колесник // Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – К., 1971. – С.196–200.

³ Колесник Г. М. „Нове життя нового прагне слова” / Г. М. Колесник // Рильський М. Як парость виноградної лози / [упор. Г. М. Колесник ; відп. ред. ак. І. К. Білодід]. — К. : Наукова думка, 1973. — С. 227—260.

Г. Ващенко, досліджуючи мову творів Тараса Шевченка, виділяє два типи юкстапозитів: „прикладкові словосполучення слів іменникового виразу, які графічно поєднані рисою” та „прикладкові словосполучення, виражені іншими частинами мови, поєднання яких також графічно оформлено рисою” [2; 218]. Дослідник виокремлює різновиди двох типів прикладок: прикладкові словосполучення, що мають значення епітетів (*краса-звізда, легіт-вітрець*)⁴; прикладкові словосполучення зі значенням порівняння (*полісяночка-квітка, пролісок-друг, смерека-царівна*); прикладкові словосполучення, що є синонімічними парами (*міліція-поліція, круча-урвище, тенета-сіті, пані-мадам*); прикладкові словосполучення, що оформляються повтором видозмінених слів (*кричма-крик*) [2; 218—227].

Досить вдалою і ґрунтовною, на наш погляд, є класифікація прикладкових сполук, запропонована В. Куценко. Дослідниця виокремлює два типи цих утворень відповідно до їх семантики в широкому розумінні цього поняття, тобто враховує не значення ізольованих компонентів, а їхню співвіднесеність / неспіввіднесеність із реалією об'єктивної дійсності (денотатом), яку позначає дволексемний дериват: 1. Одиниці з денотативно односпрямованими компонентами, серед яких розрізняють слова трьох зразків: „означуване — означення”, синонімічні зрощення і слова-повтори. 2. Одиниці з денотативно різноспрямованими компонентами, які поділяються на юкстапозити-фразеологізми і біноміни [10; 82—89].

За наявністю / відсутністю оцінних конотацій К. В. Брітікова пропонує розрізняти такі типи прикладкових сполук: юкстапозити, що складаються зі слова-домінанти і слова-конкретизатора без оцінного значення; юкстапозити, що складаються зі слова-домінанти та слова-конкретизатора з оцінною конотацією [1; 152].

За характером твірної бази М. Шанський поділив складні слова на такі групи: а) синонімічні зближення, б) парні зближення сумарної семантики, в) найменування з числовим показником, г) слова-повтори, ґ) поєднання в одне ціле означуваного та означення [15; 269—272]. Ця класифікація, на наш погляд, є найбільш вдалою, проте у ній не відображено стилістичних та лексико-семантичних ознак складних субстантивів.

На нашу думку, юкстапозитні утворення можна вважати okazіональними, оскільки вони є цілісними (семантично неподільними), ненормативними та індивідуально-авторськими сполуками (у лексиконі інших авторів не зустрічаються). Зважаючи на те, що прикладка є універсальним засобом для передачі найточніших відтінків епітетів, порівнянь, однорідних підсильних елементів, синонімічних та антонімічних зближень, пропонуємо таку класифікацію okazіональних юкстапозитів (на матеріалі словотворчості поетів Рівненщини):

а) синонімічні прикладки — прикладкові сполуки, компоненти яких близькі за значенням: *грати-камери* (В. Кучерук), *пані-мадам* (М. Береза), *шлях-дорога*

⁴ Наведені приклади взяті з „Короткого словника авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини” (Острог, 2008) [12].

(П. Рачок) тощо, напр.: *Та різні в нас шляхи-дороги / Мої, то – терену печать.* (П. Рачок);

б) прикладки-антоніми — дефісне поєднання слів, протилежних за значенням (дуже часто такі сполуки побудовані на антитезі): *вдова-дружина, щастя-горе* (Б. Боровець), *друг-ворог* (В. Климентовська), пор.: *І як соломину по морю, / Кидає нас по щастю-горю...* (Б. Боровець);

в) прикладки-звукові повтори — сполучення слова і його кореневої частини, яка знаходиться у препозиції до означуваного і створює фонетичний колорит: *обер-оберт* (С. Мейта), *жур-журавлик* (Б. Боровець), *ква-ква-квас* (Л. Куліш-Зіньків). Такі одиниці створюються лише з версифікаційною метою, напр.: — *Ну й вода смачна у вас, / Ніби справжній / Ква-ква-квас!* (Л. Куліш-Зіньків);

г) означувально-означувані прикладки — юкстапозитні сполуки, у яких стрижневе слово знаходиться у препозиції щодо означуваного: *квітка-люлька, пісня-ридання* (С. Бабій), *пісня-спогад* (О. Ундір), *вітер-кочівник* (М. Тимчак), *вітер-пустун* (А. Криловець) тощо, наприклад: *Чи вітер-пустун має наміри злі – / Поніс насінинку легку на крилі?..* (А. Криловець);

г) означувано-означувальні прикладки — юкстапозити, у яких стрижневе слово знаходиться у постпозиції щодо означуваного: *писанка-яєчко* (С. Рачинець), *аліментник-тато* (М. Пшеничний), *каліка-дерево* (Б. Боровець), *лукавиця-осінь* (П. Рачок) та ін., пор.: *Вже лукавиця-осінь / літо бабине тче.* (П. Рачок);

д) дієслівно-означувальні прикладки — прикладкові сполуки, у яких означувана препозитивна частина виражена дієсловом наказового способу або віддієслівним звуконаслідуванням, наприклад: *гуляй-вітрисько* (А. Листопад), *незбий-роса* (М. Береза), *хап-крамниця* (В. Попенко), *стріль-вода* (С. Бабій) тощо: *І сад в передчутті незбий-роси. // Незбий-роси? Якби ж вона – незбий!* (М. Береза);

е) багатолексемні юкстапозитні утворення на зразок: *гребінь-гора-хвиля, ягода-ябеда-кава* (С. Мейта), *контролер-барсук-дідок* (Л. Куліш-Зіньків), пор.: *Коби тільки вони, гребінь-коб / не ягода-ябеда-кава, / Від якої роз'ятрене серце / нерівно бубнить...* (С. Мейта).

О. Стишов вважає, що „іменникові новотвори-юкстапозити є поєднанням елементів, кожен із яких репрезентує окрему лексему, самостійну і синтаксично неподільну за межами конструкції. Отже, зрозуміти семантичне навантаження складених субстантивів як єдиного цілого можна, лише спираючись на значення кожного з них окремо” [14; 151]. Таким чином, прикладкову сполуку можна трактувати як єдину неподільну оказіональну одиницю, оскільки її компоненти самостійно несуть інше стилістичне навантаження і мають різне значення у залежності від контекстного оточення.

Часто у мові художніх творів автори використовують оказіональні юкстапозитні сполуки, надаючи їм пейоративного або мейоративного забарвлення. Тому, на наш погляд, за експресивно-оцінною характеристикою всі іменникові юкстапозити можна поділити на такі види:

1) юкстапозити-демінітиви — прикладкові сполучення, у яких один або

обидва компоненти мають у своєму складі зменшувально-пестливі суфікси, напр.: *листочок-травинка, річечка-струмок* (В. Кучерук), *мозочок-вата, блискітка-іскринка* (М. Дубов), *матінка-водиця, мачиночка-зірниця* (М. Береза), *горенько-смерть* (Б. Боровець), *магма-сльозинка* (О. Горбатюк), *полісяночка-квітка* (В. Попенко), тощо, пор.: *Краплина роси / на листочку-травинці / довго тримається...* (В. Кучерук); *Полісяночко-квітко, / Світанкова роса...* (В. Попенко);

2) юкстапозити-аугментативи — прикладкові сполуки, у яких один компонент (рідше — обидва) має у своєму складі суфікси згрубілості: *коняга-раб, домівка-гніздовисько* (С. Бабій), *зубище-лезо* (П. Рачок), *яруга-чорторий* (С. Мейта) та ін., напр.: *Пилки безжальні зубища-леза / день розпанахали — чистий, високий.* (П. Рачок);

3) юкстапозити-номінативи — прикладкові сполуки, що лише називають щось/ когось, не даючи ніякої експресивно-оцінної характеристики. Такі поєднання слів не містять ні аугментативних, ні демінутивних суфіксів. Наприклад: *спомин-боління, хмара-брова* (В. Ярмолюк), *хата-пустка* (Л. Пшенична), *пошесть-чума, рік-хвиля* (Є. Шморгун), *янгол-принц* (С. Мейта) тощо, напр.: *Сходить мак, лопушиться на грядці / капуста, / Хрипко дихає хвірткою хата-пустка.* (Л. Пшенична).

Таким чином, прикладкові сполуки є одним із засобів оказіональної номінації предмета чи явища, служать для збереження ритмомелодики вірша та несуть семантично неподільне стилістичне забарвлення контексту.

Крім юкстапозитних утворень, у лексиконі поетів Рівненщини вирізняються складні субстантиви, утворені за допомогою основоскладання. Серед інновацій цього типу можна виділити такі групи слів:

1. Об'єктно-синтаксичні конструкції, утворені від словосполучення дієслова недоконаного виду із залежним іменником, напр.: *бігати по колу — колобіг* (С. Бабій, Б. Боровець), *жертви душі — душожер* (С. Бабій), *черпати барви — барвочерпій* (Є. Шморгун), *міряти серця — серцемір* (С. Праск). Значне місце посідають композити-субстантиви на позначення абстрактних процесів, утворені за аналогією до узуальних **снігопад, листопад**: *пелюсткопад* (С. Бабій, В. Ярмолюк), *краплепад, золотопад* (І. Пащук), *вогнеспад* (А. Листопад), наприклад: *А по снігу пелюсткопад, / А по снігу пелюсткопад — / Усе неначе в білих росах.* (В. Ярмолюк); *Сонячним віє / тепло на вії / пелюсткопад...* (С. Бабій).

2. Атрибутивно-синтагматичні конструкції, утворені складанням основ залежного прикметника і стрижневого іменника за допомогою інтерфікса **-о-**: *буйний цвіт — буйноцвіт* (В. Кучерук, І. Пащук), *добрий світ — добросвіт* (О. Ундір), *злотий цвіт — злотоцвіт* (Б. Боровець), *мертва втома — мертвовтома* (В. Попенко), *рідний край — ріднокрай* (І. Пащук, В. Басараба, М. Пшеничний), *срібний дзвін — срібнодзвін, буйний дзвін — буйнодзвін* (С. Бабій) тощо, напр., *Я молодий, з бадьорою ходю, / здоровий, дужий, з буйнодзвоном сил...* (С. Бабій); *Ну, а в мене і в гостях, і вдома / Мертвовтома — і ні дати, ні взяти.* (В. Попенко).

3. Індивідуально-авторські номінації, утворені на основі об'єктної

конструкції, у якій віддієслівний субстантив вимагає іменника у формі родового або знахідного відмінка, напр.: діяльність хамів — *хамодіяльність* (П. Красюк), танення снігу — *сніготал* та ін., пор.: *Була ж надія! Наче сніготалу / Легка і чиста сонячна вода.* (А. Войнарович); *Чорний ліс над сизим сніготалом / Раптом зацікавлено притих.* (В. Басараба).

4. Займенниково-іменникові об'єктні конструкції, у яких іменник керує залежним займенником у родовому відмінку однини: інцест самому собі — *самоінцест* (А. Криловець), (зворотний займенник **собі** еліптизується), сум самого себе — *самосум* (Б. Боровець), *самопхай* (Л. Куліш-Зіньків) — марка автомашини, яку потрібно пхати самому, щоб привести у рух, наприклад: *Ці брови, губи і лице, / Ця погляду тверда напруга. / Моя любов – самоінцест / з несхитним духом деміурга* (А. Криловець).

5. Числівниково-іменникові оказіональні одиниці — конструкції, утворені від словосполучення кількісного (рідше — порядкового) залежного числівника і стрижневого іменника: п'ять пелюсток — *п'ятипелюстя* (С. Бабій), два колоси — *двоколос* (П. Велесик), перше дерево — *першодерево* (А. Войнарович), сто дзвонів — *стодзвін* (М. Тимчак), сто ночей — *стоніч* (М. Сташук) тощо, напр., *Перегорніть ся мої дні й сточиці – / Чому дививсь їй прямо в зелен-очі* (М. Сташук).

6. Оригінальними з синтаксичного погляду є номінації, у яких спонукальне речення (іменник у кличному відмінку і дієслово II особи однини наказового способу) оформлене в композит. Новотвори такого типу мають ступінь напівпредикативності і за структурно-семантичними особливостями є стягненими реченнями, у яких закінчення іменників перейшло в інтерфікс, а оказіональне слово набуло нового значення, наприклад: весно, вий! — *весновій* (І. Пащук), вітре, дуй! — *вітродуй* (А. Листопад), вогне, грай! — *вогнеграй* (А. Криловець), сонце, грай! — *сонцеграй* (Л. Литвинчук) тощо. Стягнення речення в одне слово зменшує модальність та емоційність синтагми і надає індивідуально-авторському неологізмові номінативних ознак: *Тче ласкаво-щедрий сонцеграй / Для землі поліської плахтину* (Л. Литвинчук); *...Переорав осінній плуг / Зелену вдачу весновію* (І. Пащук).

Продуктивними у словотворенні композитних іменникових інновацій є такі компоненти-афіксоїди: **злато-/злото-/золото- /-злото-/золото:** *злотоцвіт, златополум'я, золотокрай, золотопад, щирозлото, хитрозлото, сухозолото;* **-дзвін/-дзвон:** *срібnodзвін, буйnodзвін, пустодзвон, стодзвін;* **-цвіт/-квіт:** *буйноцвіт, злотоцвіт, різноцвіт, словоквіт, сонцецвіт.*

Крім слово- та основоскладання, способом творення складних іменникових дериватів О. Стишов вважає зрощення. На думку дослідника, „зрощення є результатом універбації кількох синтаксично пов'язаних слів, які зберегли свою граматичну форму. Від базової синтаксичної конструкції зрощення відрізняються наголошенням опорного компонента та закріпленням порядком частин... Зрощення буває як чистим, так і поєднаним із суфіксацією, тобто зрощеннево-суфіксальний спосіб” [14; 148].

Серед складних іменників у словнику рівненських поетів зафіксовано деривати такого типу, що є наслідком зрощення українських слів: *сампанжене*

(Л. Куліш-Зіньків), *моя-без-тебе-непотрібність, човен-весел-повен* (С. Мейта), *самогон-отруйна вода* (С. Бабій), чи запозичених — *клозетпапір* (М. Береза), *кіндервунд* (Л. Куліш-Зіньків) тощо, напр.: *Хочеш зачепитися бодай за соломинку, / а відитовхуєш човен-весел-повен.* (С. Мейта); *То вже я згодом довідався, / Через роки, / Вгледівши, як лаштували / Броньовані двері / Двоє знайомих (Зізнаюся: теж – селюки!), / Що бізнесують, / Торгуючи... клозетпапером.* (М. Береза).

Таким чином, досліджувані матеріали цілком засвідчили, що у сучасному словотворенні помітну роль відіграє деривація складних іменників. Значна кількість оказіональних субстантивів творяться за допомогою слово- та основоскладання, що засвідчує продуктивність цього словотвірного типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брітікова К. В. // Узуальне та оказіональне в інноваціях сучасної української мови : тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи : дис. ... кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 / Брітікова Катерина В'ячеславівна. – Донецьк, 2007. – С. 231–305.
2. Ващенко В. С. Художнє значення прикладкових словосполучень у Шевченковій мові // Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка / В. С. Ващенко. — Х. : Вид-во Харківського держ. ун-ту, 1963. — С. 216—233.
3. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / Г. М. Вокальчук ; за ред. А. П. Грищенка. – Рівне : РДГУ, 2004. – 526 с.
4. Воскресенский Н. М. О приложении в русском языке / Н. М. Воскресенский // Русский язык в школе. — 1936. — № 3. — С. 29.
5. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80–90-х років ХХ століття : дис. ... кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 / Жижома Олена Олександрівна. – Донецьк, 2003. – 250 с.
6. Клименко Н. Ф. Юкстапозит / Н. Ф. Клименко // Українська мова : [енциклопедія / редкол. Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — К. : Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 810.
7. Колесник Г. М. „З’являються нові слова у мові” / Г. М. Колесник // Тичина П. Квітни, мово наша рідна! – К., 1971. – С.196–200.
8. Колесник Г. М. „Нове життя нового прагне слова” / Г. М. Колесник // Рильський М. Як парость виноградної лози / [упор. Г. М. Колесник ; відп. ред. ак. І. К. Білодід]. — К. : Наукова думка, 1973. — С. 227—260.
9. Кудрявцева Л. О. Моделювання динаміки словникового складу мови / Л. О. Кудрявцева. — К. : ІСДОУ, 1993. — 280 с.
10. Куценко В. Проблема класифікації іменникових юкстапозитів (на матеріалі української преси) / В. Куценко // Мовознавчі дослідження : [зб. наук. праць]. — Донецьк : ДонДУ, 2000. — С. 82—89.
11. Лыков А. Г. Современная русская лексикология: Русское окказиональное слово / А. Г. Лыков. – М. : Высшая школа, 1976. – 120 с.
12. Максимчук В. Короткий словник авторських лексичних новотворів поетів Рівненщини / В. Максимчук // Проблеми й перспективи авторської лексикографії. „Регіональний” словник поетичних неолексем (Рівненщина) / [відп. ред. Г. М. Вокальчук ; вид. 2-е, випр. і доп.]. – Острог : Вид-во НаУ „Острозька академія”, 2008. – С. 65–179. – (Лексикографічна серія „Українська індивідуально-авторська неографія ; вип. 1).
13. Новые слова и значения : Словарь-справочник по материалам русской прессы и литературы 70-х годов / Е. А. Левашов, Т. Н. Поповцева, В. П. Фелицина и др. ; под. ред. Н. З. Котеловой. — М. : Русский язык, 1984. — 808 с.

14. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с
15. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : Просвещение, 1968. – С. 269–272.